

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

Αδημοσίευτη χάλκινη κεφαλή αυτοκράτορα του
Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και το τέλος
της αρχαιότητας

Γιώργος ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1734](https://doi.org/10.12681/dchae.1734)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Γ. (2013). Αδημοσίευτη χάλκινη κεφαλή αυτοκράτορα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και το τέλος της αρχαιότητας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 385–394.

<https://doi.org/10.12681/dchae.1734>

ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΗ ΧΑΛΚΙΝΗ ΚΕΦΑΛΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ*

Δημοσιεύεται εδώ χάλκινη κεφαλή που ανακαλύφθηκε το 1910 στο Παλαιόκαστρο (αρχ. Μητρόπολη) Καρδίτσας. Ως προς την τεχνοτροπία και τις τεχνικές λεπτομέρειες, το έργο ανήκει στην ύστερη αρχαιότητα. Παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με έργα της εποχής της Τετραρχίας, αλλά ταυτόχρονα εμφανίζει επιρροές από την ιερατικού τύπου απεικόνιση του αυτοκράτορα που εισήγαγε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος. Υποστηρίζεται ότι πιθανότατα παριστάνει αυτοκράτορα και χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αιώνα.

This paper offers a full publication of a bronze head found in 1910 in Palaiokastro (anc. Metropolis) near Karditsa, Thessaly. The technique and the style of the work point to late antiquity. It shows similarities with Tetrarchic heads but also the new style of imperial portraits introduced by Constantine. It is here argued that this most probably imperial portrait should be dated to the 1st half of the 4th century.

Σύμφωνα με το ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με αριθμό δελτίου X 14395, «[ή κεφαλή που δημοσιεύουμε βρέθηκε] εν Παλαιοκαστρω Καρδίτσης εν κτήματι Κωτούλα τῷ 1910». Ο Ευάγγελος Κωτούλας έλαβε για την παράδοσή της «ἀμοιβὴν δρχ. 400». Στο ίδιο δελτίο το εύρημα περιγράφεται ως: «Χαλκῆ κεφαλή εἰκονιστικῆ φυσικοῦ μεγέθους τέχνης ἀδεξίου τῶν μ.Χ. χρόνων». Και παρακάτω: «Ἡ κεφαλή ἔφερε πιθανῶς κρᾶνος, λόγω τοῦ ἀνειπεξεργάστου ὀπισθίου αὐτῆς μέρους. Ἴσως στρατηγός ἐκ τῶν Ρωμ. χρόνων».

Θα προσπαθήσω στη συνέχεια να δείξω ότι το έργο αυτό, το οποίο εκ πρώτης όψεως μοιάζει εξαιρετικά άτεχνο ή ακόμα και κίβδηλο, παριστάνει έναν αυτοκράτορα του 4ου αιώνα μ.Χ. και αποτελεί το μοναδικό δείγμα

χάλκινου εικονιστικού πορτραίτου της ύστερης αρχαιότητας από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Σηματοδοτεί έτσι το τέλος μιας καλλιτεχνικής παράδοσης, άρρηκτα συνδεδεμένης με τον αρχαίο κόσμο, ενώ παράλληλα αντανάκλα τις αλλαγές που συντελούνται την περίοδο αυτή στο θεσμό της πόλης.

Το έργο παριστάνει τη μορφή αγένειου άνδρα σε σχεδόν φυσικό μέγεθος (ύψος προσώπου 0,17 μ., μέγιστο σωζόμενο 0,23 μ.) με υπερτονισμένα τα χαρακτηριστικά του προσώπου του (Εικ. 1-4). Η κόμμωση δίνει την εντύπωση επίπεδης φενάκης που επικάθεται αδέξια πάνω στο κρανίο. Σχηματίζεται από λεπτούς παράλληλους εγχάρρακτους βοστρύχους με κατεύθυνση προς το μέτωπο, και δημιουργεί τόξο χαμηλά πάνω από αυτό

Λέξεις κλειδιά

Αρχαία Μητρόπολη, Θεσσαλία, χάλκινη κεφαλή αυτοκράτορα, Τετραρχία, «κωνσταντίνειος» τύπος αυτοκρατορικού πορτραίτου.

Keywords

Ancient Metropolis, Thessaly, bronze imperial head, Tetrarchy, the idealised imperial portrait type of Constantine.

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Ν. Καλτσά (ΕΑΜ), Λ. Χατζηαγγελάκη (ΛΔ' ΕΠΚΑ), R. R. R. Smith (Oxford) και Μ. Σταματοπού

λου (Oxford) για τις χρήσιμες πληροφορίες και επιστημονικές τους.

Εικ. 1. Χάλκινη κεφαλή αυτοκράτορα, εμπρόσθια όψη. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 2. Χάλκινη κεφαλή αυτοκράτορα, πλάγια όψη. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

και τους κροτάφους. Οι μακριές λεπτές εγχαράξεις καταλήγουν στο ύψος των αφτιών. Επάλληλες λεπτές εγχαράξεις καλύπτουν το υπόλοιπο κρανίο δίνοντας την εντύπωση κοντοκουρεμένης κόμης (Εικ. 2-4)¹. Τα αφτιά, κατασκευασμένα χωρίς μήτρα, έχουν επικολληθεί εκ των υστέρων στο κεφάλι και επιμέρους λεπτομέρειες έχουν αποδοθεί σε αυτό με αιχμηρό εργαλείο. Το σχήμα του προσώπου είναι έντονα ωοειδές με υπερτονισμένο μακρύ σαγόι. Άλλο κύριο χαρακτηριστικό αποτελούν τα υπερμεγέθη, ορθάνοιχτα μάτια με τους υπερβολικά τονισμένους βολβούς και τη μεγάλη οπή της ίριδας (πιθανώς να συμπληρώνονταν με ένθετο υλικό). Τα βλέφαρα αποδίδονται πλαστικά, ενώ τα φρύδια αποτελούνται από λεπτές εγχάρακτες γραμμές. Η μύτη είναι,

επίσης, υπερβολικά τονισμένη με επίπεδη τη ρινική γέφυρα και εξογκωμένα τα ρουθούνια. Η επιδερμίδα του προσώπου είναι λεία και απαλή, δίνοντας την εντύπωση ενός πλαδαρού ή, καλύτερα, πρησμένου προσώπου. Τέλος, το στόμα είναι μάλλον μικρό με ιδιαίτερα σαρκώδη χείλη. Ο ιδιαίτερα εύρωστος λαϊμός απολήγει σε ευμεγέθη δακτύλιο, ο οποίος πιθανώς χρησίμευε για την προσάρτηση του κεφαλιού στο σώμα (Εικ. 4). Η τεχνική αυτή λεπτομέρεια είναι ασυνήθιστη. Δεν γνωρίζω άλλα παραδείγματα χάλκινων κεφαλών που έχουν δουλευτεί ξεχωριστά και καταλήγουν σε δακτύλιο προσάρτησης, ενώ συνήθως λαϊμός και κορμός συναρμολογούνται στο κεφάλι με διαφορετική τεχνική². Ενδεχομένως λοιπόν στην περίπτωση αυτή πρέπει να υποθέσουμε ότι το συγκε-

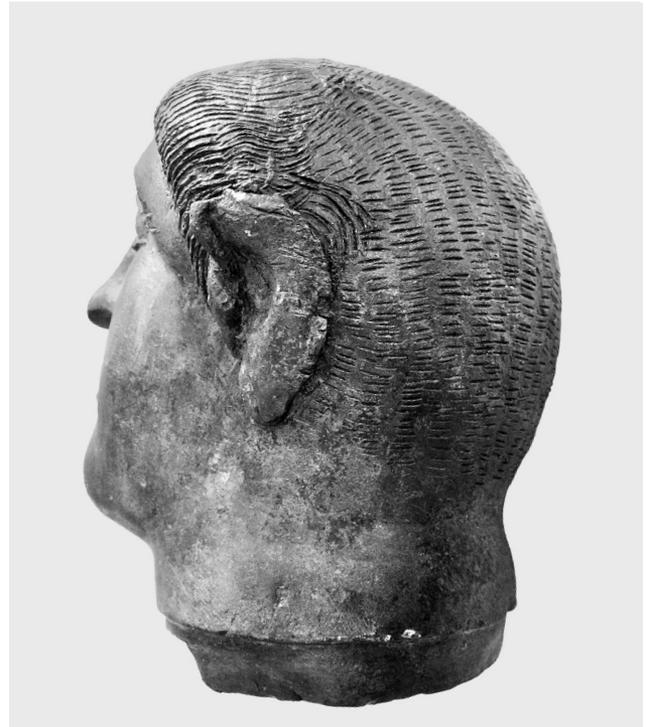
¹ Πρβλ. σύμπλεγμα Τετραρχών από πορφυρίτη λίθο, βασιλική Αγίου Μάρκου, Βενετία (Εικ. 5): H. P. L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr.*, Βερολίνο 1984 (στο εξής: L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild*), 103, εικ. 4 και 6. Χάλκινη κεφαλή της εποχής της Τετραρχίας από τα Άδανα, Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης: G. Lahusen E. Formigli, *Römische Bildnisse aus Bronze.*

Kunst und Technik, Μόναχο 2001, 311 12, αριθ. 193. I. Inan E. Alföldi Rosenbaum, *Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde*, Mainz 1979, 269 270, αριθ. 255, εικ. 182. Κεφαλή τετραρχικού αυτοκράτορα («Γαλερίου») από πορφυρίτη λίθο από την Αντιόχεια: L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild*, 106, εικ. 18c και d.

² Βλ. Σχετικά Lahusen Formigli, ό.π., σποράδη.

Εικ. 3. Χάλκινη κεφαλή αυτοκράτορα, πλάγια όψη. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 4. Χάλκινη κεφαλή αυτοκράτορα, οπίσθια πλάγια όψη. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

κοιμένο κεφάλι κατασκευάστηκε προς αντικατάσταση κεφαλής παλαιότερου αγάλματος ή προτομής, πιθανώς χάλκινης, για να παρασταθεί κάποιο άλλο πρόσωπο.

Ως προς την τεχνοτροπία και τις τεχνικές λεπτομέρειες, το έργο αυτό αναμφίβολα ανήκει στην ύστερη αρχαιότητα. Παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με έργα της εποχής της Τετραρχίας (συγκεκριμένα, τα υπερτονισμένα μάτια, τη μη ρεαλιστική απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου, την κοντοκουρεμένη κόμη που αποδίδεται με χτυπήματα στο πίσω μέρος του κεφαλιού), αλλά ταυτόχρονα εμφανίζει επιρροές από την ιερατικού χαρακτήρα απεικόνιση του αυτοκράτορα που ει-

σήγαγε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος με κύρια χαρακτηριστικά το ήρεμο, νεανικό, ιδεαλιστικό και ωσειδές πρόσωπο και τη χαρακτηριστική κόμμωση³ (βλ. παρακάτω) (Εικ. 5-8). Ο νέος αυτός τύπος αυτοκρατορικού πορτραίτου καθιερώθηκε από τους γιους του Κωνσταντίνου και εξελίχθηκε με κάποιες παραλλαγές ως η κατεξοχήν απεικόνιση του μονάρχη από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα μ.Χ. σε όλες τις κατηγορίες έργων τέχνης (αγάλματα, προτομές, νομίσματα, σφραγιδολίθους, καμέες, ασημένια σκεύη πολυτελείας, ψηφιδωτά κτλ.)⁴. Σε αντίθεση με την πρόωμη και μέση αυτοκρατορική περίοδο, το αυτοκρατορικό πορτραίτο των υστερορρωμαϊκών χρόνων με την προσθήκη του διάλιθου διαδήματος προ-

³ Ενδεικτικά R. Delbrueck, *Spätantike Kaiserporträts. Von Constantinus Magnus bis zum Ende des Westreichs*, Βερολίνο 1933. H. P. L'Orange, *Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts*, Όσλο 1933. Ο ίδιος, *Das spätantike Herrscherbild*. M. R. Alföldi, *Die constantinische Goldprägung: Untersuchungen zu ihrer Bedeutung für Kaiserpolitik und Hofkunst*, Βόννη 1963. N. Hannestad, «Die Porträts skulptur zur Zeit Konstantins des Grossen», στο A. De

mand J. Engemann (επιμ.), *Konstantin der Grosse, Ausstellungskatalog*, Mainz 2007, 96 116. R. R. Smith, «The Public Image of Licinius I: Portrait Sculpture and Imperial Ideology in the Early Fourth Century», *JRS* 97 (1997), 170 202.

⁴ L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild*. M. Alföldi, *Bild und Bildsprache der römischen Kaiser*, Mainz 1999, 172 189.

Εικ. 5. Σύμπλεγμα Τετραρχών. Βασιλική Αγίου Μάρκου, Βενετία.

σανατολίζεται στην απόδοση μιας αρχετυπικής απεικόνισης του αυτοκράτορα, που τον διακρίνει πέρα και πάνω από τις απεικονίσεις αξιωματούχων και άλλων επιφανών ανδρών της εποχής, και πολύ λιγότερο των επιμέρους φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών του εκάστοτε αυτοκράτορα⁵. Ως αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, η χρονολόγηση ή η απόδοση πολλών υστερορρωμαϊκών πορτραίτων αποκομμένων από επιγραφικά, αρχαιολογικά ή άλλα συμφραζόμενα σε κάποιον συγκεκριμένο αυτοκράτορα, είναι εξαιρετικά επισφαλής.

Στο σημαντικό βιβλίο του για τα υστερορρωμαϊκά αυτοκρατορικά πορτραίτα ο L'Orange παραθέτει μια φωτογραφία της εν λόγω κεφαλής χωρίς περαιτέρω σχολιασμό, θεωρώντας την ως ένα από τα υστερότερα παραδείγματα της εξέλιξης του αυτοκρατορικού πορταίτου, που εισήγαγε ο Κωνσταντίνος, ως του «ιερού τύπου» της απεικόνισης του ηγεμόνα κατά την ύστερη αρχαιότητα και τον πρώιμο Μεσαίωνα⁶. Η άποψη αυτή του L'Orange δεν με βρίσκει σύμφωνο για λόγους που θα εξηγήσω στη συνέχεια.

Ας εξετάσουμε πρώτα τα λιγοστά δεδομένα που διαθέ-

τουμε αναφορικά με την προέλευση της κεφαλής αυτής. Προέρχεται από την αρχαία Μητρόπολη (παλαιότερα Παλαιόκαστο, σήμερα Μητρόπολη), μια μικρή πόλη της πολιτικά και στρατιωτικά ασημαντής υστερορρωμαϊκής επαρχίας της Θεσσαλίας, η οποία ωστόσο φαίνεται να διατηρεί το καθεστώς της πόλης μέχρι και τον 6ο αιώνα μ.Χ.⁷. Αν και ο χώρος εύρεσης της κεφαλής δεν είναι πλέον δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια λόγω του αναδασμού που ακολούθησε, ο Αρβανιτόπουλος στα Πρακτικά του 1911 αναφέρεται «σὲ πεπλατυσμένο ὕψωμα βορείως τοῦ χωριοῦ», όπου βρέθηκαν επίσης τμήματα μνημειώδους κατασκευής, σπόνδυλοι κίωνων, αρχιτεκτονικά μέλη και βάθρα, καθώς και μεταγενέστερης φάσης οικοδομήματα, τα οποία ο ίδιος τοποθετεί «κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἢ πρώιμον Χριστιανικὴν περίοδον». Προχωρεί μάλιστα στην υπόθεση ότι πιθανώς στο σημείο αυτό να βρισκόταν ο ναός της πολιούχου θεάς της πόλης, της Αφροδίτης Καστνίας⁸. Οι πληροφορίες αυτές, έστω και εμμέσως, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η κεφαλή αυτή είχε πιθανώς ανεγερθεί σε δημόσιο χώρο ή σε σχέση με κάποιο δημόσιο οικοδόμημα, χωρίς φυσικά να αποκλείεται η αλλαγή χρήσης του χώρου από δημόσιο σε ιδιωτικό κατά την ύστερη αρχαιότητα. Σε κάθε περίπτωση όμως και όπως θα φανεί παρακάτω, δεν υπάρχει κανένας λόγος να θεωρήσουμε ότι η κεφαλή αυτή λόγω των αδέξιων τεχνικών χαρακτηριστικών της είχε απορριφθεί ως κακέκτυπο από τον κατασκευαστή της, αλλά είχε αποδοθεί κανονικά σε χρήση. Το δεύτερο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε είναι ότι η συγκεκριμένη κεφαλή προέρχεται από μια μικρή πόλη της υστερορρωμαϊκής επαρχίας της Θεσσαλίας, όπου κατά τα φαινόμενα η παραγωγή τέτοιων έργων σε τοπικό επίπεδο είχε μειωθεί δραματικά. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το ότι μόλις ένα παράδειγμα ενεπίγραφης βάσης τιμητικού ανδριάντα της ύστερης αρχαιότητας σώζεται από ολόκληρη την επαρχία⁹.

Κλειδί για την κατανόηση του συγκεκριμένου έργου αποτελούν δύο μαρμάρινα αγάλματα του 4ου αιώνα μ.Χ., ενός αυτοκράτορα (πιθανώς του Κωνσταντίνου)

⁵ Delbrueck, ό.π., 56 66. Smith, «The Public Image of Licinius I», ό.π., 185 187 με βιβλιογραφία.

⁶ L'Orange, *Das spätantike Kaiserporträts*, ό.π., 79, Beil. C4 'Kaiser kopf'.

⁷ Ίεροκλής, *Συνέκδημος*, εκδ. Honigmann, 1939, 642.8. Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, 4.3.5. Ο. Karagiorgou, *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd-7th cent. AD): The Archaeological Evidence* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Οξφόρδη 2001, τ. III.6.

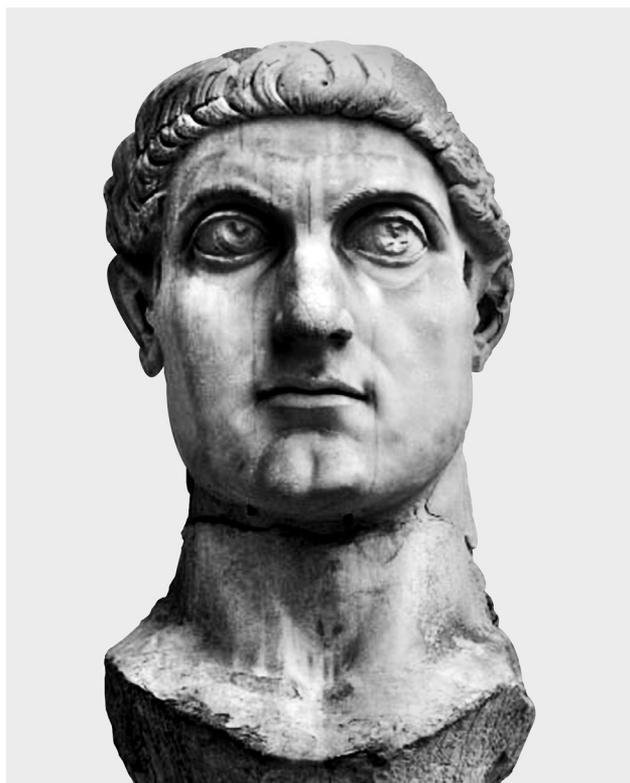
J. Koder F. Hild, *Hellas und Thessalia*, TIB 1, Βιέννη 1976, 220 με βιβλιογραφία. Α. Ντίνα, «Παλαιοχριστιανικοί οικισμοί Θεσσαλίας», *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας* (9 11 Νοεμβρίου 2006), Θεσσαλονίκη 2008, τ. II, 411 429.

⁸ ΠΑΕ 1911, 342 343.

⁹ Α. Avramea D. Feissel, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historique de Byzance IV. Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores)», *TM* 10 (1987), 360, αρ. 2.

και του θεού Ερμή που βρέθηκαν στο κεντρικό *triclinium* αστικής έπαυλης στην αρχαία πόλη της Μεσσήνης¹⁰ (Εικ. 9-10). Χρονολογούνται με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα πριν το 360/70 μ.Χ., ενώ τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά, καθώς και τα ιστορικά συμφοραζόμενά τους τα τοποθετούν μεταξύ των ετών 316 και 337 μ.Χ. Τα αγάλματα αυτά παρουσιάζουν πολλές τεχνικές ομοιότητες με τη χάλκινη κεφαλή από τη Μητρόπολη. Παράλληλα, τόσο τα στοιχεία της τέχνης της Τετραρχίας όσο και ο νέος τύπος απεικόνισης του αυτοκράτορα, που καθιερώθηκε από τον Κωνσταντίνο, μπορούν να αναγνωριστούν στα παραδείγματα αυτά.

Είναι, επίσης, ενδιαφέρον ότι τόσο στον «αυτοκράτορα της Μεσσήνης» όσο και στη χάλκινη κεφαλή από τη Μητρόπολη παρατηρούμε ότι ο συνήθης τύπος κόμμωσης των πορτραίτων του Κωνσταντίνου, όπου τα μαλλιά χτενίζονται μπροστά και καταλήγουν σε «ανασηκωμένους βοστρύχους» προς το μέτωπο, φαίνεται να απουσιάζει. Στην πρώτη περίπτωση, η κόμμωση αποτελείται από πυκνούς ελικοειδείς βοστρύχους, ενώ στη δεύτερη σχηματίζει μια συμπαγή, χαμηλή «στεφάνη» πάνω από το μέτωπο. Στο παράδειγμα από τη Μεσσήνη, ο γλύπτης επέλεξε έναν τύπο κόμμωσης, που είναι συνήθως γνωστός από ιδεαλιστικά νεανικά πορτραίτα αθλητών, θεών και ηρώων. Στη χρήση του τύπου αυτού λοιπόν μπορούμε να αναγνωρίσουμε την προσπάθεια του γλύπτη να αποδώσει το νεανικό αυτοκρατορικό πορτραίτο που εισήγαγε ο Κωνσταντίνος, με ένα, θα λέγαμε, παραδοσιακό τρόπο¹¹. Στην περίπτωση της χάλκινης κεφαλής πάλι, το αποτέλεσμα θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνευτεί ως μια αδέξια απόπειρα του καλλιτέχνη να αποδώσει τη χαρακτηριστική κόμμωση των πορτραίτων του Κωνσταντίνου, που διέφερε ουσιαστικά από τα τετραρχικά πρότυπα (Εικ. 5 και 7-8)¹². Η παραδοχή αυτή, καθώς και η απου-

Εικ. 6. Κολοσσιακό μαρμάρινο άγαλμα Κωνσταντίνου. Palazzo dei Conservatori, Ρώμη.

σία του διαδήματος, το οποίο εμφανίζεται στα πορτραίτα του Κωνσταντίνου γύρω στο 325 μ.Χ. και καθιερώνεται σε εκείνα των διαδόχων του, μας οδηγούν στο να τοποθετήσουμε τη χάλκινη κεφαλή, όχι στο τέλος, όπως υπαινίσσεται ο L'Orange, αλλά ίσως στα αρχικά στάδια καθιέρωσης του νέου τύπου αυτοκρατορικού πορτραίτου¹³. Μάλιστα, όπως και στην περίπτωση «του

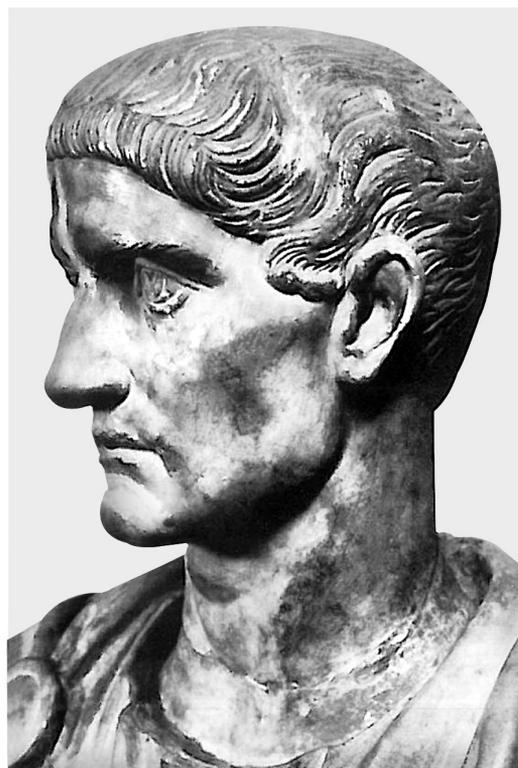
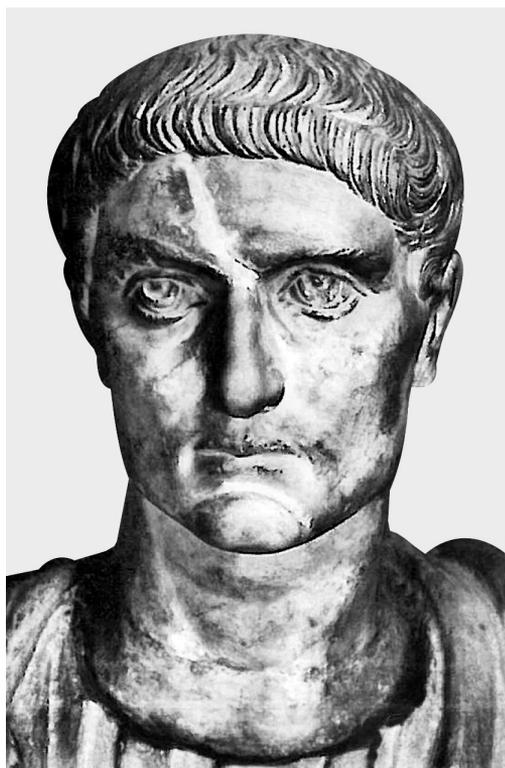
¹⁰ G. Deligiannakis, «Two Late Antique Statues from Ancient Mesene», *BSA* 100 (2005), 387-405, πίν. 13-14.

¹¹ Deligiannakis, «Two Late Antique Statues», ό.π., 398. Η περίπτωση του αυτοκράτορα της Μεσσήνης αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι η απουσία της χαρακτηριστικής «κωνσταντινείας» κόμμωσης δεν αποκλείει την απόδοση έργων περιφερειακών κυρίως εργαστηρίων σε αυτοκρατορικά πορτραίτα και δη της κωνσταντινείας δυναστείας. Πρβλ. Smith, «The Public Image of Licinius I», ό.π. (υποσημ. 3), 182-183, 185-187 για τους πειραματισμούς της περιόδου αυτής. Για το ενδεχόμενο η κεφαλή να μην ανήκει σε αυτοκράτορα, βλ. παρακάτω.

¹² Πρβλ. κυρίως τη μαρμάρινη κεφαλή του Κωνσταντίνου από τη Μαδρίτη, Prado, αριθ. ευρ. 125 E (Εικ. 7-8): L'Orange, *Das spät-*

antike Herrscherbild, εικ. 38c και d. Επίσης, το κολοσσιακό μαρμάρινο άγαλμα Κωνσταντίνου από τη Ρώμη, Palazzo dei Conservatori, αριθ. ευρ. 1692 (Εικ. 6): Στο ίδιο, 124, εικ. 53a. Κολοσσιακό άγαλμα Κωνσταντίνου ή Κωνσταντίνου από τη Ρώμη, Palazzo dei Conservatori, Sala dei Bronzi, αριθ. ευρ. 1072: Στο ίδιο, 135, εικ. 53c. Βλ. σχετικά Smith, «The Public Image of Licinius I», ό.π. (υποσημ. 3), 185-187.

¹³ Για το διάδημα: Στο ίδιο, 177-178. P. Brunn, *The Roman Imperial Coinage VII: Constantine and Licinius, A.D. 313-337*, Λονδίνο 1966, 44, ν. 7. R. H. W. Stichel, *Die römische Kaiserstatue am Ausgang der Antike. Untersuchungen zum plastischen Kaiserporträt seit Valentinian I (364-375 n. Chr.)*, Ρώμη 1982, 10 κ.ε.

Εικ. 7-8. Μαρμάρινη κεφαλή Κωνσταντίνου. Μαδρίτη, Prado.

αυτοκράτορα της Μεσσηνίας», το έργο αυτό φαίνεται να ανήκει σε μια πρώιμη περίοδο πρόσληψης του νέου εικονιστικού τύπου του αυτοκράτορα, η οποία αναπαράγεται σε απλοποιημένη μορφή από ένα τοπικό εργαστήριο. Αν όλα τα παραπάνω ισχύουν, η χάλκινη κεφαλή από την αρχαία Μητρόπολη θα μπορούσε να ανήκει στο α΄ μισό του 4ου αιώνα μ.Χ. και, συνεπώς, να παριστάνει τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ή τους άμεσους διαδόχους του.

Μια εναλλακτική υπόθεση θα ήταν να αναγνωρίσουμε στο έργο αυτό το ιδεαλιστικό πορτραίτο κάποιου άλλου μέλους του αυτοκρατορικού οίκου, πιθανώς Καίσαρα ή ενός σφετεριστή του θρόνου, που θα δικαιολογούσε έτσι την απουσία του διαδήματος και θα διεύρυνε σημαντικά το χρονολογικό ορίζοντα του έργου. Ωστόσο, τόσο η απουσία επιγραφικών ή άλλων μαρτυριών όσο και η σπανιότητα παρόμοιων έργων από τον

ευρύτερο γεωγραφικό χώρο καθιστούν την πιθανότητα αυτή κάπως απομακρυσμένη.

Η χρήση του χαλκού, ακόμα και αν επαναχυτεύτηκε, είναι από μόνη της αξιοσημείωτη. Ελάχιστα χάλκινα αγάλματα και πορτραίτα που χρονολογούνται από τα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ. και έπειτα έχουν σωθεί, ενώ παραδείγματα του τύπου αυτού απουσιάζουν εντελώς από τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Αλλά και οι ανεπίγραφες βάσεις τιμητικών ανδριάντων της εποχής μαρτυρούν ότι η ανέγερση χάλκινων έργων ήταν την περίοδο αυτή σπάνια και περιοριζόταν συνήθως σε αγάλματα αυτοκρατόρων¹⁴.

Θα προσθέταμε, τέλος, ότι ο σκοπός ανέγερσης της χάλκινης κεφαλής, τοποθετημένης πιθανότητα σε δημόσιο χώρο, στο κέντρο της αρχαίας πόλης, αποσκοπούσε στη σύνδεση της τοπικής κοινωνίας ή καλύτερα της τοπικής άρχουσας τάξης με τη νέα δυναστική εξουσία του Κων-

¹⁴ IG II/III² 13275 6. D. Feissel - A. Philippidis Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, 3. Inscriptions du Péloponnèse, à l'exception de Mistra, 1. Inscriptions

du IV au VI siècle», *TM* 9 (1985), 271, αριθ. 3, 292, αριθ. 32 και 371, αριθ. 127. Cl. Vatin, «Les empereurs du IVe siècle à Delphes», *BCH* 86 (1962), 238-241.

σταντίνου, η οποία ακολούθησε τις επί δεκαετίες δυναστικές συγκρούσεις και τη συχνή εναλλαγή αυτοκρατόρων στο θρόνο. Όπως και στην περίπτωση των αγαλμάτων από τη Μεσσήνη, ένα τοπικό εργαστήριο ανέλαβε το έργο αυτό. Δίπλα σε μικρά επαρχιακά εργαστήρια, έργα των οποίων εντοπίζονται σε διάφορες πόλεις και τα οποία εξυπηρετούσαν τις ανάγκες μιας οικονομικά συρρικνωμένης τοπικής ελίτ (Εικ. 11), σημαντικά εργαστήρια γλυπτικής συνέχιζαν να δραστηριοποιούνται σε μεγαλύτερα αστικά κέντρα, κυρίως τις μητροπόλεις των επαρχιών, παράγοντας έργα υψηλής ποιότητας σύμφωνα με το νέο στυλ της πρωτεύουσας μέχρι και τα τέλη του 5ου αιώνα μ.Χ.¹⁵ Πολλά τέτοια παραδείγματα προέρχονται από πόλεις, όπως η Έφεσος, η Αφροδισιάς, η Σμύρνη, οι Σάρδεις, αλλά και η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και η Κόρινθος¹⁶.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, η χάλκινη κεφαλή από την αρχαία Μητρόπολη δεν αποτελεί ένα ύστερο παράδειγμα του ιδεαλιστικού τύπου δυναστικού πορτραίτου που καθιέρωσε ο Κωνσταντίνος και ακολούθησαν οι μετέπειτα αυτοκράτορες, αλλά κατά πάσα πιθανότητα ένα πρώιμο έργο που ανήκει σε μια περίοδο πειραματισμού και πρόσληψης του νέου αυτού τύπου και προέρχεται από ένα μικρό τοπικό εργαστήριο. Στο συμπέρασμα αυτό με οδήγησε η μελέτη των τεχνικών και στυλιστικών χαρακτηριστικών του έργου, ο συσχετισμός του με τα έργα από τη Μεσσήνη και η ανάλυση των λιγοστών αρχαιολογικών και άλλων συμφραζόμενων του. Καθίσταται έτσι φανερό ότι η εφαρμογή ενός ερμηνευτικού μοντέλου βασιζόμενου σε μια γραμμική αντίληψη περί στυλ, όπως φαίνεται να ακολουθεί στην περίπτωση αυτή ο L'Orange, αγνοώντας τα παραπάνω

Εικ. 9. Μαρκιανός αυτοκράτορας. Μεσσήνη.

και μη λαμβάνοντας υπόψη το οικονομικογεωγραφικό πλαίσιο κάθε έργου, αδυνατεί πολλές φορές να μας οδηγήσει σε ορθά συμπεράσματα.

¹⁵ Έργα «επαρχιακών εργαστηρίων» ενδεικτικά: Σπάρτη: G. B. Waywell J. J. Wilkes, «Excavations at the Ancient Theatre of Sparta 1992 4», *BSA* 90 (1995), 458f, αριθ. 3, εικ. 48c 49c. Μουσείο Πύλου, αριθ. ευρ. 1498 και 1499 («χάλκινοι Διόσκουροι») από την Κυπαρισσία: *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, 149. *ΑΔ* 17 (1961 1962), Χρονικά, 98, εικ. 101δ, 102α, γ, και δ. Μεσσήνη: Deligiannakis, «Two Late Antique Statues», ό.π. (υποσημ. 10). Έργα κατώτερης ποιότητας εντοπίζονται και σε μεγαλύτερες πόλεις (π.χ. Αθήνα, Κόρινθος, Θεσσαλονίκη), ενώ μεγάλος αριθμός κεφαλών «επικαιροποιούνται» με την εκ νέου επεξεργασία των λεπτομερειών τους. Για το φαινόμενο αυτό, βλ. M. Prusac, *From Face to Face. Recarving of Roman Portraits and the Late-Antique Portrait Arts*, Leiden Boston 2011.

¹⁶ Έφεσος: J. Auinger M. Aurenhammer, «Ephesische Skulptur am Ende der Antike», στο F. Daim J. Drauschke (επιμ.), *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter Teil 2, 2, Monographien des RGZM* 84, 2, 2, Mainz 2010, 663 696. Αφροδισιάς: R. R. R. Smith, «The Statue Monument of Oecumenius: a New Portrait of a Late Antique Gover-

nor from Aphrodisias», *JRS* 92 (2002), 134 156 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Κόρινθος: C. de Grazia Vanderpool, «Roman Portraiture. The Many Faces of Corinth», στο C. K. Williams II N. Bookidis (επιμ.), *Corinth, the Centenary: 1896-1996, Corinth XX*, Princeton 2003, 369 384 με βιβλιογραφία. Για τη ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας και ειδικότερα τις πόλεις Αθήνα, Κόρινθο και Σπάρτη, βλ. επίσης, G. Deligiannakis, «Late Antique Honorific Statuary from the Province of Achaia, A.D. 300 600: A Contribution to the Topography and Public Culture of Late Antique Greece», στο E. Σιουμπάρα Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *ΘΕΜΕΛΙΟΝ. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και συνεργάτες του* (υπό εκτύπωση). Πρόσφατα βλ. επίσης, A. Ντάτσουλη Σταυρίδη, «Πορτραίτα ρωμαϊκής εποχής στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», *ΑΕ* 149 (2010), 219 245, όπου ωστόσο η χρονολόγηση κάποιων αδημοσίευτων πορτραίτων στον 4ο αιώνα είναι κατά τη γνώμη μου εξαιρετικά αμφίβολη. Θεσσαλονίκη: A. Lazaridou (επιμ.), *Transition to Christianity. Art of Late Antiquity, 3rd-7th Century AD*, Νέα Υόρκη

Εικ. 10. Μαρμάρινος Ερμής. Μεσσήνη.

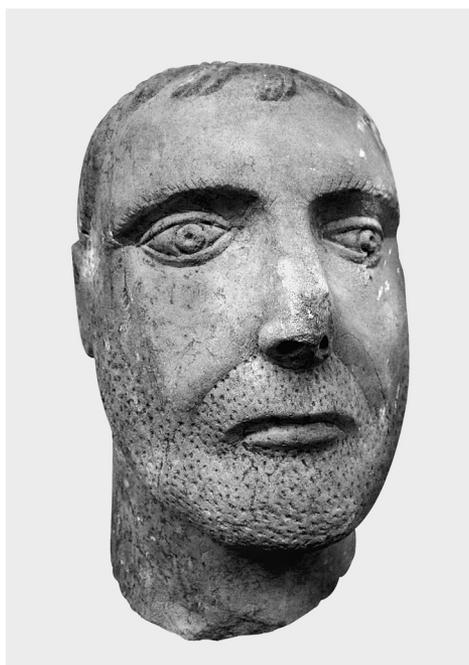
Το ολόγλυφο εικονιστικό πορτραίτο και το τέλος της αρχαιότητας

Η παρακμή του ολόγλυφου εικονιστικού πορτραίτου, καθώς και της ανέγερσης δημόσιων ανδριάντων μεταξύ του 4ου και 6ου αιώνα μ.Χ. αποτελεί το σύμπτωμα μιας σειράς σημαντικών αλλαγών που συντελούνται την περίοδο αυτή στο επίπεδο της πόλης και του ρόλου της

2011, 84 85, αριθ. 11, 98 99, αριθ. 37 38, με βιβλιογραφία. Επίσης, Γ. Δεσπίνης Θ. Στεφανίδου Τιβεριού Εμ. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης III*, Θεσσαλονίκη 2010, αριθ. 476, εικ. 1449 1452 και αριθ. 522, εικ. 1619 1622 και 1627 1628. Άλλα υστερορωμαϊκά εργαστήρια και επιπλέον βιβλιογραφία: R. R. Smith, «Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A.D. 300 600», *JRS* 89 (1999), 160 161.

¹⁷ Ενδεικτικά, J. H. W. G. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, Οξφόρδη 2001, ιδίως 11 19 και σποράδην.

¹⁸ M. Horster, «Ehrungen spätantiker Statthalter», *Antiquité Tardive* 6 (1998), 37 59 και σημ. 20 παρακάτω.

Εικ. 11. Κεφαλή υστερορωμαϊκών χρόνων από τοπικό μάρμαρο, βρέθηκε στο αρχαίο θέατρο Σπάρτης. Μουσείο Σπάρτης 11322 (περ. 375-400 μ.Χ.).

εντός της αυτοκρατορίας¹⁷. Η οικονομική συρρίκνωση των πόλεων, η σταδιακή εγκατάλειψή τους από τις τοπικές ελίτ και η ανάδειξη του επαρχιακού κυβερνήτη και του επισκόπου ως των κύριων φορέων εξουσίας μείωσε κατά πολύ την ανάγκη μαζικής παραγωγής τιμητικών ανδριάντων σε επαρχιακό επίπεδο πόλεων¹⁸. Η ανέγερση αγαλμάτων αυτοκρατόρων, αξιωματούχων και τοπικών ευεργετών στις πόλεις μειώνεται δραστικά τον 5ο αιώνα μ.Χ. για να εκλείψει οριστικά τον 6ο¹⁹. Την ίδια περίοδο, μια σειρά αυτοκρατορικών νόμων φαίνεται να περιορίζουν την ανέγερση αγαλμάτων στις επαρχίες²⁰.

¹⁹ Smith, «Late Antique Portraits in a Public Context», ό.π., 173. Βλ. επίσης [http://laststatues.classics.ox.ac.uk/\(15/01/2013\)](http://laststatues.classics.ox.ac.uk/(15/01/2013)).

²⁰ *Ιουστ. Κώδ.* 1.24.1 (398 μ.Χ.). *Θεοδ. Κώδ.* 15.4.1 (425 μ.Χ.), απαγόρευση απόδοσης των καθιερωμένων τιμών στις εικόνες των αυτοκρατόρων. *Ιουστ. Κώδ.* 1.24.3 (439 μ.Χ.) και 1.24.4 (444 μ.Χ.), ο κυβερνήτης αναλαμβάνει ο ίδιος τα έξοδα ανέγερσης του ανδριάντα του. Για το θέμα βλ. Horster, «Ehrungen spätantiker Statthalter», ό.π., 57 58. C. Zuckerman, «The Dedication of a Statue of Justinian at Antioch», στο Th. Drew Bear κ.ά. (επιμ.), *Actes du Ier Congrès International sur Antioche de Pisidie*, Παρίσι 2002, 248 253. D. Sloop, *The Governor and His Subjects in the Later Roman Empire*, Leiden Boston 2006, 149 152.

Η εξέλιξη αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον εκχριστιανισμό της δημόσιας ζωής, μέρος του οποίου αποτέλεσε η διαρκώς μειούμενη ανοχή της νέας θρησκείας απέναντι στις τρισδιάστατες εικονιστικές παραστάσεις. Παράλληλα, το παλαιότερο πρότυπο της νατουραλιστικής απεικόνισης του ατόμου αντικαθίσταται από μια νέα αισθητική που βασίζεται στην αφαίρεση και τη χαλάρωση της οργανικής απόδοσης των φυσικών χαρακτηριστικών υπέρ μιας εξπρεσιονιστικής συμβολικής γλώσσας που υπηρετείται καλύτερα από τη δισδιάστατη προοπτική²¹. Τις απαρχές της νέας αυτής καλλιτεχνικής γλώσσας μπορεί κανείς να αναγνωρίζει στην τέχνη του 4ου αιώνα μ.Χ. Την περίοδο αυτή η μνημειακή τέ-

χνη στρέφεται στη χρήση νέων μέσων, όπως το ψηφιδωτό, η τοιχογραφία, το ελεφαντοστό κ.ά., τα οποία μοιάζουν να εξυπηρετούν καλύτερα τις νέες συνθήκες²². Οι βαθιές αλλαγές που συντελούνται στην καλλιτεχνική παραγωγή της ύστερης αρχαιότητας και οδηγούν στη σταδιακή απομάκρυνση από τα κλασικά πρότυπα, σηματοδοτούν τη γέννηση της βυζαντινής/μεσαιωνικής τέχνης²³. Όπως είδαμε, το επαρχιακό αυτό έργο από τη Μητρόπολη αποτυπώνει με τη σειρά του τις αλλαγές αυτές τόσο σε επίπεδο παραγωγής όσο και σε επίπεδο των νέων καλλιτεχνικών τάσεων που ανέκυψαν ως προς την απεικόνιση του αυτοκρατορικού πορτραίτου.

²¹ S. Ćurčić, «Aesthetic Shifts in Late Antique Art: Abstraction, Dematerialization, and Two Dimensionality», στο Lazaridou (επιμ.), *Transition to Christianity*, ό.π. (υποσημ. 16), 67-71.

²² Ειδικότερα, C. Mango, «Épigrammes honorifiques, statues et portraits à Byzance», στο C. Mango (επιμ.), *Studies on Constantinople, Variorum*, Aldershot 1993, κεφ. IX.

²³ Ενδεικτικά, J. Elsner, «Late Antique Art: The Problem of the Con-

cept and the Cumulative Aesthetic», στο S. Swain - E. Edwards (επιμ.), *Approaching Late Antiquity: The Transformation from Early to Late Empire*, Οξφόρδη 2004, 271-309 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης, E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art, 3rd-7th c.*, Cambridge MA 1977.

UNPUBLISHED IMPERIAL BRONZE HEAD IN THE NATIONAL
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM AND THE END OF ANTIQUITY

This paper offers a full publication of a bronze head found in 1910 in Palaiokastros (anc. Metropolis) near Karditsa, Thessaly; it is preserved in one piece from the top of the head to the neck and most of a joining socket for insertion (dimensions: h. 0.23 m. overall).

The face is clean-shaven and youthful. The hair above the forehead and temples fits the head like a cap; it is brushed in thin, long strands, forming a shallow wreath; these locks are rendered by long incisions, up to the top of the skull and behind the ear; thin chisel strokes cover the rest of the skull. Ears are blocked out, made by hand and attached to the head later. Many details are carved with a pointed tool shortly after casting. The shape of the head is long and oval pointed towards the chin. It has large, unnatural wide-open eyes; the irises are rendered in drilled circular holes set on bulging eyeballs. The cheeks are puffy; the flesh is smooth, round and even. The nose is long and flat-bridged with flaring nostrils. The mouth is small with fleshy lips. The neck is thick and robust. The thick joining socket below the neck looks unusual; the head was probably attached to a torso or bust.

L'Orange (H. P. L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr.*, Berlin 1984) refers to this head in passing without further details or date; he uses it as an example to illustrate the development of the idealised imperial portrait

type of Constantine from “the Constantinian period to Middle Ages” implying that this head represents the end of an evolution from the Roman imperial portrait to a generic representation of the divine-like Byzantine ruler.

Indeed, the technique and the style of the work point to Late Antiquity. The asymmetrical rendering of the facial characteristics, especially the big eyes, and the poor technique point to a rather late date. Yet this work clearly comes from the periphery where the production of bronze figures in the round had long before declined; it is the only known example of a bronze portrait dated to Late Antiquity from Greece. It is here argued that the youthful, clean-shaven and idealised male face together with the distinctive hairstyle shows similarities with Tetrarchic heads but also the new style of imperial portraits introduced by Constantine. More crucially, a key to understanding this head is a marble statue of an emperor from Messene (G. Deligiannakis, “Two Late-Antique Statues from Ancient Messene,” *BSA* 100 (2005), 387-405), with which the bronze head shows strong similarities in both style and technique; the latter is most probably dated to 316-337, and certainly no later than 360s/370s, on the grounds of its iconography and archaeological context respectively. The diadem, which is absent in both examples, leads to assuming for the bronze head either a date to ca. 300-350, or an imperial prince or usurper of the 4th to 5th century.